

RUS VA O'ZBEK ESSELARIDA QO'LLANILADIGAN STILISTIK VOSITALARNING TASNIFI

*Ergashev Aslbek Hamzayevich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
Rus tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek esselarida qo'llaniladigan stilistik vositalarning tasnifi haqida so'z boradi. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida o'zbek va rus tillaridagi esse tushunchasi, ularning turlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar; esse, rus tili, o'zbek tili, stilistik vositalar, badiiy adabiyot

КЛАССИФИКАЦИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЭССЕ

*Эргашев Аслбек Хамзаевич,
Чирчикский государственный педагогический университет, Преподаватель кафедры
методики преподавания русского языка и литературы*

Абстракт. В статье говорится о классификации стилистических средств, используемых в русском и узбекском очерках. В целях раскрытия содержания статьи рассматривается понятие эссе на узбекском и русском языках и их виды.

Ключевые слова; эссе, русский язык, узбекский язык, стилистические средства, художественная литература

CLASSIFICATION OF STYLISTIC DEVICES USED IN RUSSIAN AND UZBEK ESSAYS

*Ergashev Aslbek Hamzayevich,
Chirchik State Pedagogical University,
Teacher of the Department of Teaching Methodology of Russian Language and Literature*

Abstract. The article talks about the classification of stylistic tools used in Russian and Uzbek essays. In order to reveal the content of the article, the concept of essay in Uzbek and Russian languages and their types are discussed.

Keywords; essay, Russian language, Uzbek language, stylistic tools, fiction

Kirish. O'zbek va rus asar mazmunining tarkibiy qismlarini o'rganish adabiy tanqidiy inshoning tuzilishi va faoliyati bilan bog'liq ba'zi jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Har bir matn yozilishi yozuvchi, o'quvchi yoki boshqa uchinchi shaxsning ehtiyojiga asoslangan bo'lib, ushbu ehtiyoj goya va janr tanlash uchun asos bo'ladi. Shu bilan birga, og'zaki muloqotning ko'plab original janrlari janr modeli doirasida sezilarli darajada rasmiy moslashuvchanlik bilan (masalan, turli xil so'rov, maslahat, rad etish shakllari va h.k.) ajralib turib o'zgarishlarga moyil bo'ladi.

Bu muloqotning pragmatik tuzilishi elementlarining shaxsiy mazmunining beqarorligi bilan bog'liq. O'z navbatida, bunday beqarorlik ko'plab omillarga, jumladan, suhbat ishtirokchilarining jinsi, yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy mavqei, shuningdek, hozirgi va oldingi matndagi sharoitlarga bog'liq. Ayrim an'anaviy yozma muloqot shakllari, masalan, rasmiy va ishbilarmonlik matnlari, belgilangan qoidalar va tuzilishlar bilan qat'iy nazorat qilinadi va yozuvchi ularga rioya qilishi shart. Ular ma'lum bir janrlarga xos bo'lgan aniq va o'zgarmas formaga ega. Biroq shunday janrlar ham, ular ko'proq erkin va ijodiy deb hisoblangan bo'lsa-da, to'liq cheklovlardan xoli emas — ularning o'z belgilangan chegaralari va nutqiy ta'sir usullari, shuningdek o'z «janr xususiyatlari» bor.

Shumunosabat bilan rus va o'zbek esseistikasida ishlatiladigan uslubiy vositalarning klassifikatsiyasiga e'tibor qaratish lozim. Xususan, janr tadqiqotchilari doimo esselardagi til aks ettirishining nisbatan yuqori darajasini ta'kidlashadi, bu esa «xabardorlik, o'z lingvistik xulq-atvorini va jamiyat tilini tushunish».

Katta tushunchali rus tili lug'ati esseni «adabiy, falsafiy, ijtimoiy va boshqa muammolarni sistematik ilmiy ko'rishda emas, balki erkin shaklda muhokama qiluvchi esse» sifatida ta'riflaydi. Erkin shakl esa erkin til vositalarini tanlashni taklif qiladi. Boshqacha aytganda, esseda ma'lum bir «til ozodligi» mavjud, va uning uslub xususiyatlari «obrazlilik, aforistika, sub'yektivlik, suhbat nutqini takrorlashga

yo‘naltirish»dir. Shunday qilib, Katta tushunchali lug‘at va «Qisqa adabiy ensiklopediya» esse tili va uslubining o‘ziga xos jihatlarini birinchi yaqinlashuvdayoq ta’kidlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

O‘zbek adabiyotshunosligida janrning akademik tavsifi «Adabiyotshunoslik lug‘ati»da berilgan va shunday deyilgan: «ESSE (fransuzcha essai - tajriba, sinab kurish) - muallifning u yoki bu masala (muayyan vokea va hodisa, xayotiy xolat va sh.k.) buyicha shaxsiy mulokhazalari bayon kilinuvchi nasriy asar adabiy janr. E.ning kompozision kurilishiga xam, tematik tomoniga xam cheklovlar kuyilgan emas, u muallifga uz fikr-muloxazalari, kechinmalarini tom ma’noda erkin ifodalash imkonini beradi. Tematik jixatdan tarixiy, biografik, adabiy-tankidiy, ilmiy-ommabop kurinishlarga ega bulgan. E.ga xos yana bir xususiyat shuki, u kuyilgan masalaning tugal yechimini takdim etish da’vosini kilmaydi, masala muallif xayotiy tajribasidan kelib chikkan xolda, uning ongiyu kalbidan utkazib yoritiladi. Shu bois E. markazida muallif shaxsi turadi, bayon kuzga yakkol tashlanuvchi sub’yektiv buyokdorlikka ega buladi. Mutaxassislar essening mustakil adabiy janr sifatida shakllanishi XVI asrga tugri keladi deb xisoblaydilar va buni fransuz adibi M.Monten (1533 - 1592) faoliyati bilan, janrning nomini esa uning 1580 yilda chop etilgan «Essays» (Tajribalar) asari bilan boglaydilar. Ayni chogda, essega xos elementlar bunga kadar xam bulgani, jumladan, ularni antik davr adibi Lukian nutklarida kuzatish mumkinligini ta’kidlaydilar. Essega xos xususiyatlar Shark adabiyotida, xususan, uzbek adabiyotida xam kadimdan mavjud (masalan, Navoiy. «Maxbub ul-kulub»). Shuni xam kayd etish joizki, esse tabiatiga xos erkinlik uning rivojiga nafakat professional yozuvchilar, balki boshka soxa kishilari (olimlar, faylasuflar va b.) ning xam sezilarli xissa kushishiga imkon berdi. Essega xos xususiyatlar sunggi davr adabiyotidagi boshka janrlar strukturasi xam uz ta’sirini kursatdi, ayrim yunalishlarning esa (postmodernizm) ustuvor belgilaridan biriga aylandi. Xozirgi uzbek adabiyotida Sh.Xolmirzayev, O.Muxtor, X.Davron, X.Sultonov kabi ijodkorlar, shuningdek, M.Kushjonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Karimov kabi adabiyotshunoslarning E. janridagi asarlari kitobxonlar orasida mashxur»[4].

Yuqoridagi tavsif esse janrining asosiy mezonlarini taqdim etadi, bu lug‘at mualliflari tomonidan ushbu masala bo‘yicha batafsil tahlilni ko‘rsatadi.

O‘ziga xos uslubiy xususiyatlarga bag‘ishlangan turli janrlardagi bosma nashrlarga bag‘ishlangan ishlar soni kam. Shunday qilib, ocherk poetikasi haqida G.V. Kolosov, M.S. Cherepaxov, N.I. Glushkovlar yozgan bo‘lsa, reportaj uslubini haqida — G.Ya. Solganik, felyeton haqida — L.G. Kayda yozgan, publisistikaning tasviriy resurslariga M.I. Styuflyayeva, D.P. Vovchok, Ye.I. Jurbinalar ham murojaat qilganlar. Odatda, ko‘rsatmalar summasi sifatida qo‘llanma tuzish imkonsizligiga tayanib, mualliflar jurnalistlar tomonidan yo‘l qo‘yiladigan xatolar ro‘yxatini sanab o‘tishga e’tibor qaratadilar, janrga qarab, turli nutq vositalaridan foydalanishga bog‘liqligini ta’kidlashadi.

Esse nazariyasi rus va o‘zbek adabiyotshunosligida kam sonli ilmiy ishlar bilan ifodalangan, esse matnlarining tili va uslubiy tahlili amalda cheklangan. Shunday qilib, esseist V.Kantorovich «bizning badiiy publisistikamiz ko‘pincha Yevropacha «esse»ga yaqinlikni ochib beradi»[7], deb ta’kidlab, esseda maqsadli og‘zaki o‘yin haqida gapiradi. U shuningdek, esseistik uslubni yozuvchining yozish mahorati sifatida tasvirlaydi.

Esse matnini yaratishda asoslanadigan usullarning batafsil klassifikatsiyasi N.L. Mishatinaning maqolasida bor, u yerda ushbu janrni yozma nutqni o‘rganish vositasi sifatida taklif qilinadi. N.L. Mishatinaning ajratib ko‘rsatgan essening uslubiy xususiyatlari tizimi iqtibos olish usullari, ritorik savollar, taqqoslashlar, antiteza, assosiativ «chekinishlar», dialogik vaziyatni modellashtirishni o‘z ichiga oladi[2].

Esse matnining uslubiy belgilariga kengaytirilgan tavsif I.S. Alekseyevaning kitobida taklif etilgan[6]. Unda esse tarjimasining xususiyatlarini hisobga olingan. Muallif til va uslubning quyidagi xususiyatlarini taklif qiladi: yuqori leksika va argo so‘zlarning aralashmasi, emosional-baholash leksikasidan faol foydalanish, frazeologizmlarning yuqori chastotali ishlatilishi, muallifning yangi so‘z yaratishlari, sintaksik parallelizm, inversiya, parsellyasiya.

N.B. Rujenseva adabiy-tanqidiy esseni tahlil qilar ekan, uning assosiativ foni, polistilizmi, intertekstualligi kabi xususiyatlarini kayd etadi[2], A.V. Yakunov essening mazmunan va shaklan belgilarini ajratib ko‘rsatadi, ular orasida stilistik belgilar ham bor: kompozisiyaning mozaikaligi, paradigmatik tashkiloti, assosiativligi, nonkollokvial suhbatdoshligi va boshqalar[1].

Zamonaviy matbuotdagi esse matnlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, polistilizm — uning tilining

yetakchi xususiyatidir. Biroq olimlar tomonidan tanlangan atama muvaffaqiyatsizdir, chunki bu yerda turli uslublar elementlarining formal aralashuvi haqida emas, balki ularning o'zaro ta'sir va o'zaro kirib borishi haqida so'z bormoqda. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, «diffuziya» fizik atamasi mazkur usulning mohiyatini aniqroq aks ettiradi.

Esse janrini tadqiq qilish uning bir nechta asosiy stil xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga imkon berdi. Emosional-baholash leksikasining mavjudligi (standart va ekspressiyaning aniq almashinuvi), polistilizm, assosiativlik, suhbatlashishga yo'l qo'yish, an'anaviy bo'lmagan kompozisiya, noyob sintaksis va boshqalar.

Qoida tariqasida, esseistik matnlarda stilistik «pastlik» bilan tavsiflangan kontekstda stilistik «yuqori» lug'at mavjud yoki aksincha. Bu usul matnga til birliklarining turlicha uslublarini birlashtirish natijasida maksimal ifodaviylik beradi. Esseistik fakt yoki hodisani tasvirlayotganda, ushbu voqealarning xarakteriga yoki emosional foniga mos keladigan tildan foydalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Esse janriga mos termin tanlash imkoniyatini ko'rib chiqsak, bu janrda so'zlashuvchanlik funksional uslub emas, nafaqat leksikani, balki sintaksisning xususiyatlarini, xususan ellipsis, inversiya, parsellyasiyadan foydalanishni ham o'z ichiga olgan til materialining bir qismini tashkil qiladi deb o'ylayman.

Tahlil va natijalar

Esseda uch xil dialoglashtirish usuli ko'rsatilishi mumkin:

- muallif, aniqrog'i, guvohi bo'lgan dialogni takrorlash. Bu usul o'quvchini matnda tasvirlangan voqealarning «guvohi»ga aylantirish imkonini beradi, bu essenini jurnalistika janrlarining ma'lumotnoma turlariga yaqinlashtiradi:

- suhbatdoshga murojaat qilish -suhbatdosh-o'quvchiga (ot yoki fe'l shaklida) bu, albatta, murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi kommunikativ harakatning samaradorligini oshiradi:

- muallifning o'z-o'zi bilan dialogi, savol-javob birligi yoki epilemma — bu ritorik usul, bunda orator o'ziga o'zi e'tiroz bildiradi va keyin bu e'tirozga javob beradi. Shunday qilib, esseistik auditoriyaga haqiqat faktlari ustida fikrlash natijasini emas, balki o'sha jarayonni taklif qiladi. Va o'quvchi muallifning tashqi refleksiya sifatini emas, ichki refleksiya sifatini «guvohi»ga aylantiradi.

Elliptik qurilma esse tilini tadqiqotchilari tomonidan ajratib ko'rsatilmagan, lekin u sintaksisning bir usuli sifatida taxmin qilinadi[6]. Ellipsis bu- aytilishning tashlab yuborilgan elementini berilgan kontekst yoki vaziyatning oson tiklanishi»[3].

Vizual ravishda, ellipsning «buzilgan» jumalari muallifning intonatsiyasini aniq aks ettiradi va uni grafik jihatdan ko'rsatish uchun mo'ljallangan[5]. Jumlaning intonasion bo'linishi, bizning fikrimizcha, murojaat qiluvchining kommunikativ aktning manziliga yuborilgan ma'lumotlarning samaradorligi va mavjudligiga ishonchining belgisidir.

Parsellyasiya — bu jumla tarkibining shunday bo'linishiki, «gapning mazmuni bir emas, balki ikki yoki bir necha intonasion-ma'noli nutq birliklarida, bir-biridan ajratuvchi tanaffusdan keyin ketma-ket amalga oshiriladi»[4].

Bizning fikrimizcha, muallif o'quvchi e'tiborini qandaydir fakt yoki mulohazaga jalb qilish maqsadida parselatsiyadan foydalanadi, matnda bu fikrni grafik tarzda ta'kidlaydi. Ritorik savol - bu «javobi kutilmaydigan savol ko'rinishidagi tasdiqlash yoki rad etish»[4].

Zamonaviy lingvistikada ritorik savollarni tasniflashning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular esse janrida asos topgan. Rozental D.Ye. ritorik savollarni so'zlash intonatsiyasi bo'yicha, savol-javob seriyasining tarkibida ishlash bo'yicha, shuningdek, murojaat etilgan qabul qiluvchi turi bo'yicha ajratib ko'rsatishni taklif qiladi. Murojaat aniq suhbatdoshga, qabul qiluvchisiz bo'lishi yoki muallifning o'ziga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin[4].

Shunday qilib, yuqoridagi tasnif XXI asr boshlarida zamonaviy esse yozishga xos bo'lgan bir qator stilistik uslublarni aks ettiradi. Ushbu tasnif to'liq emas va, albatta, uni to'ldirish va tuzatish mumkin.

Adabiy-tanqidiy esseda mualliflar ko'pincha tasodifiy yozuvchilarni emas, balki o'z ijodida chuqur va ba'zida to'liq anglanmagan ma'nolar va imkoniyatlarni mujassamlashtirgan yozuvchilarni tahlil qilishni afzal ko'rishlarini ta'kidlash lozim. Bu Gogol, Dostoyevskiy, Chexov kabi mualliflarga va Kumush Asr shoirlariga nihoyatsiz qiziqishning sababini tushuntiradi. Adabiy-tanqidiy esse tuzilishida ayniqsa muhim rol o'ynaydigan muallif, intellektual va hissiy faollik bilan to'lgan shaxsdir. Esse muallifi faqat fikrlash uchun mavzuni va unga o'z munosabatini tanlamaydi, balki u o'quvchiga murojaat qiladi, u bilan aloqa o'rnatadi, o'z nuqtai nazarini yetkazish uchun yozma aloqaning barcha imkoniyatlaridan foydalanadi.

Esse tuzilishining murakkabligi va muallif tomonidan bajariladigan turli funksiyalar, shuningdek, uning o'quvchi bilan aloqa o'rnatish va unga ta'sir o'tkazish istagi, polifonik ta'sirni keltirib chiqaradi, muallifning monologini dialog bilan to'ldiruvchi «ovozlarning musiqiy kompozitsiyasi»ni yaratadi, bu esa o'quvchida matn yaratuvchisi – bitta odam bilan emas, balki turli davrlarda mavjud bo'lgan ko'plab kaxramonlar bilan suhbatlashayotgandek tuyg'u uyg'otadi.

Adabiy-tanqidiy esseda asosiy rolni assosiativ matn osti mazmuni o'ynaydi, u janrning muhim elementi hisoblanadi. Boshlang'ich matnda qisqartirilgan, lekin ko'p ma'noli ma'nolar va bog'lanishlar mavjud, va esse yozuvchisining vazifasi – o'quvchining assosiativlarini boshqarish, uning fikrlarini istalgan yo'nalishda yo'naltirish. Nutq tuzilishi jihatdan, adabiy-tanqidiy esse matn elementlarining barqaror to'plami tashqi kontekstga va muallifning noyobligiga qarab turlicha bo'lishi mumkin bo'lgan elementlar bilan farq qiladi. Ushbu janrning xususiyati – polistilizm bo'lib, u ilmiy, publisistik, badiiy va, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, uning soddalashtirilgan, kundalik ijrosidagi suhbat stilini qo'shgan holda turli stil elementlarining aralashmasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Канторович В. Заметки писателя о современном очерке. М., 1973.
2. Краткая литературная энциклопедия. М., 1975.
3. Вовчок Д.П. Стилистика газетных жанров. Свердловск, 1979; Глушков Н.И. Очерковая проза. Ростов н/Д, 1979; Журбина Е.И. Теория и практика художественно-публицистических жанров. М., 1969;
4. Розентал Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1985.
5. Большой толковый словарь русского языка. СПб., 1998.
6. Алексеева И.С. «Профессиональный тренинг переводчика» СПб., 2001.
7. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. М., 2003.
8. Мишатина Н.Л. Работа с художественным концептом как средство речевого развития школьника // Русский язык в школе. 2006. № 3.